

تحولات اجتماعی دهه‌های چهل و پنجاه شمسی و شکل‌گیری روستاگرایی نوستالژیک در کتاب‌های کودک و نوجوان

الهه سادات میربابائیان^۱، سجاد باغبان‌ماهر^{۲*}، علی بوذری^۳

^۱ دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنرهای عالی و کارآفرینی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران
^۲ استادیار، گروه موزه و گردشگری، دانشکده پژوهش‌های عالی و کارآفرینی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران
^۳ استادیار، گروه ارتباط تصویری و تصویرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

دریافت مقاله: ۱۱-۰۸-۱۴۰۲، پذیرش نهایی: ۲۲-۰۳-۱۴۰۳

چکیده

در دهه‌های چهل و پنجاه شمسی تغییرات عمیقی در ابعاد مختلف زیست اجتماعی ایرانیان رخ داد. از جمله این تغییرات می‌توان به رشد سریع و نامتوازن شهرنشینی اشاره کرد که پیامدهای اجتماعی مختلفی به همراه داشت. علی‌رغم توجه به بسترهای اجتماعی در تبیین تولیدات گوناگون فرهنگی و هنری این دوران، این موضوع در ارتباط با کتاب‌های کودک و نوجوان چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. لذا این پژوهش به طرح این پرسش پرداخته که چرا با وجود حرکت جامعه دهه چهل شمسی به سمت شهرنشینی و شهرگرایی، مولفه‌های زندگی روستایی در کتب کودک و نوجوان به فراوانی بازتاب داده شده است؟ هدف پژوهش حاضر شناسایی تاثیر تحولات اجتماعی این دوران بر کتاب‌های کودک و نوجوان است. نمونه‌های پژوهش شامل ۶۵ کتاب از مجموعه کتاب‌های انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان است که در فاصله سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۷ منتشر شده است. پژوهش حاضر از نظر هدف توسعه‌ای، از نظر روش تجزیه و تحلیل داده‌ها کیفی، از نظر گردآوری داده‌ها اسنادی و مطالعات کتابخانه‌ای است و از لحاظ روش تحقیق نیز توصیفی-تحلیلی است. یافته‌های پژوهش حاضر حاکی از آن است که همزمان با توسعه (نامتوازن) شهر و شهرنشینی و گسترش مدرنیزاسیون شتاب‌زده در ایران در دهه‌های چهل و پنجاه شمسی، و در واکنش به بحران‌های ناشی از این تغییرات، نوعی نوستالژی نسبت به سنت و به طور خاص روستا به وجود آمد که در کتب کودک و نوجوان در قالب روستاگرایی نوستالژیک و آرمانی‌سازی زندگی روستایی پدیدار شده است.

واژگان کلیدی

کتاب‌های کودک و نوجوان، ایران در دهه چهل و پنجاه شمسی، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، روستاگرایی، نوستالژی

مقدمه

شکست برنامه اصلاحات ارضی و تضعیف کشاورزی در دهه چهل شمسی، موجب سرریز سیل مهاجرت روستاییان به شهرها شد. رویداد مهم دیگر افزایش قیمت نفت^۱ و به دنبال آن رشد دور از انتظار درآمدهای دولت بود که موجب شتابزدگی در پیاده‌سازی برنامه مدرنیزاسیون به دست دربار و وابستگان درباری شد^۲. آنچه که برخی از آن به عنوان توسعه ناهمگون یاد کرده‌اند^۳. یکی از نمودهای این ناهمگونی را در رشد سریع و نامتوازن شهرنشینی در این دوران می‌توان دید. توسعه بوروکراسی نیز به شکل‌گیری طبقه متوسط حقوق‌بگیری انجامید که هر روز بر تعداد آن‌ها افزوده می‌شد^۴. به دنبال این تحولات، تغییراتی در نظام آموزشی ایجاد شد و تحصیلات تکمیلی نیز توسعه یافت^۵. این وضعیت جدید حکومت را وادار به اعمال سیاست‌های جدیدی کرد. برای مثال در عرصه سیاست‌گذاری فرهنگی و آموزشی، دولت اقدامات متعددی را انجام داد که یکی از آن‌ها تشکیل کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در سال ۱۳۴۴ بود^۶. یک سال بعد با تشکیل انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان امکان انتشار کتاب‌های کودکان با کیفیت بالای هنری و ادبی بیش از پیش فراهم شد. در این راستا طیف متنوع و گسترده‌ای از هنرمندان و نویسندگان و شاعران با گرایش‌های سیاسی مختلف و حتی مخالف با حکومت به فعالیت و همکاری با کانون پرداختند. در این شرایط جدید، حکومت و برنامه‌های آن تنها عامل اثرگذار بر تحولات فرهنگی نبود. از ویژگی‌های مهم این دوران، شکل‌گیری و رشد مجموعه‌ای از سوژه‌های اجتماعی با گرایش‌های گوناگون فکری بوده است. از جمله متفکرترین این سوژه‌ها روشنفکران، هنرمندان و نویسندگان بوده‌اند. دنبال کردن خط فکری این افراد، به رغم وجود تنوع در نگرش‌ها و دیدگاه‌ها، گاه ما را به انگاره‌های نسبتاً مشابه و مشترکی رهنمون می‌دارد. در این مقاله تلاش می‌شود تا با رجوع به کتب کودک و نوجوان در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی، برخی از ویژگی‌های مشترک این آثار از طریق مفهوم «روستاگرایی نوستالژیک»^۷ تبیین و تحلیل گردد. بنابراین پرسش اصلی پژوهش حاضر این است چرا علیرغم شهری شدن جامعه ایران در دهه‌های ۴۰ و ۵۰، در کتب کودک و نوجوان از عناصر و مولفه‌های زندگی روستایی به فراوانی استفاده شده است؟ فرض اساسی پژوهش حاضر این است که به دنبال توسعه (نامتوازن) شهر و شهرنشینی و گسترش مدرنیزاسیون شتاب‌زده در ایران در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی و سپس پدیدار شدن بحران‌های متعاقب آن، نوعی نوستالژی نسبت به سنت و به طور خاص روستا به عنوان مکانی آرمانی برای فرار از ناخشنودی‌های زندگی شهری به وجود آمد که همچون بسیاری از تولیدات فرهنگی، در کتب کودک و نوجوان نیز بازتاب داده شده است. **روش پژوهش**

پژوهش حاضر از جنبه هدف یک پژوهش توسعه‌ای است و به مفاهیم و مبانی نظری موجود در باب روستاگرایی و نوستالژی و تحولات اجتماعی از سال‌های آغازین دهه چهل شمسی تا سال ۱۳۵۷ تکیه خواهد داشت و این مفاهیم را در ارتباط با کتب کودک و نوجوان منتشر شده

در این دوران به کار خواهد بست. از جنبه گردآوری داده‌ها، این پژوهش یک پژوهش کتابخانه‌ای و اسنادی است. داده‌های پژوهش حاضر به روش کیفی تجزیه و تحلیل شده است. در این راستا با تحلیل مضامین و تصاویر کتب منتخب، ۱۵ مقوله در ارتباط با این آثار استخراج شد. روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری شامل کلیه آثار تالیفی منتشر شده توسط انتشارات کانون پرورش فکری کودکان در فاصله سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۷ شمسی است. نمونه‌ها به شکل هدفمند و در راستای یافتن ارتباط میان چارچوب مفهومی پژوهش و کتب مصور کودک و نوجوان منتشر شده در این دوران انتخاب شده است. پژوهش حاضر مدعی تعمیم یافته‌ها به همه آثار مربوط به کتب کودک و نوجوان در این دوران نیست.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های جمال‌الدین اکرمی (۱۳۸۰؛ ۱۳۸۱ الف و ب) شامل مصاحبه‌هایی با هنرمندان تصویرگری نسل اول همچون زرین کلک، مثقالی و ممیز است که اطلاعات دست اولی از اقداماتی که در ارتباط با تصویرگری کتاب در این دوره انجام شده ارائه می‌دهد. اکرمی در کتاب کودک و تصویر: تاریخچه تصویرگری کتاب‌های کودکان در ایران (۱۳۸۹) نیز مروری توصیفی بر تصویرگری کتاب کودک در این دوران داشته و اطلاعات جامعی را در این حوزه گردآوری کرده است. پژوهش قاینی (۱۳۹۰) و پژوهش مشترک محمدی و قاینی (۱۳۹۳) نیز اطلاعات گوناگون و مفصلی از فعالیت‌های هنرمندان و نقش نهادهای دولتی و خصوصی ارائه می‌دهد. رفایی و شادقروینی (۱۳۹۵) با تاکید بر مولفه بومی‌گرایی به عنوان یکی از ثمرات روشنفکری دهه ۴۰ شمسی، شاخصه‌های بومی‌گرایی را در کتب کودک صرفاً با تمرکز بر آثار یک هنرمند خاص (پرویز کلاتتری) بررسی کرده‌اند. علی بوذری (۲۰۱۳) در مقاله خود بر برخی مولفه‌های تصویری به عنوان عناصر بومی استفاده شده در تصویرگری کتاب اشاره داشته است و این موضوع را از دل شرایط خاص تغییرات اجتماعی دهه ۴۰ بررسی کرده است. طاهرآحمدی (۱۳۸۲) در مقاله خود اطلاعات مختصری از رویدادها، افراد تاثیرگذار و کتاب‌های مهم انتشارات کانون در فاصله سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۷ ارائه کرده است. حسن‌پور (۱۳۷۷) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود رویکرد فرمی به تصاویر کتب کودکان داشته است. پارساژاد (۱۳۹۶) نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود بر این موضوع تاکید می‌کند که در سال‌های قبل از انقلاب، جریان فکری چپ و ملی‌گرا بر کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان غالب بوده؛ اما نمود این موضوع بر کتب کودک را ارزیابی نکرده است. اگرچه در بسیاری از این پژوهش‌ها اطلاعات توصیفی و تاریخی دقیقی ارائه شده و برخی از آن‌ها به عنوان داده‌های دست اول به حساب می‌آیند، اما ویژگی بیشتر آن‌ها یافتن مشابهت‌های تصویری، ارائه تحلیل‌های موردی، تمرکز بر فرم و در نهایت نبود رویکردهای تحلیلی و زمینه‌ای و فرامتنی است. ضمن اینکه فقدان تمرکز بر تحولات اجتماعی و جریان‌های فکری این دوران نیز به عنوان یک خلا بسیار مهم در این آثار

شهرگرایی و شهرنشینی مدرن نوشته شد، بیان می‌دارد که با رشد شهرها، حس اجتماعی در هم می‌ریزد و جامعه‌های مبتنی بر قراردادهای مالی و مناسبات سرد و عقلانی گسترش می‌یابد. از این رو انسان‌ها به دنبال ملجا و پناهگاهی برای التیام زخم‌های خود از زندگی شهرنشینی، به گذشته پیشاشهری و پیشاصنعتی خود رجوع می‌کنند. ترنر^{۱۴} (۱۳۸۴: ۲۵۵)، به نقل از قانع‌راد، (۱۳۸۸: ۷) یکی از راه‌حل‌های حیاتی روشنفکران در برابر معضل مدرنیسم را نفی غمگانه زمان حال و به جای آن پناه آوردن به مکان‌های خیالی که قبل از تأثیرات ویران‌گر سرمایه‌داری عقلانی و صنعتی شهری وجود داشته‌اند می‌داند.

به نظر گیدنز^{۱۵} (۱۳۷۸: ۷۵-۸۶) در چنین وضعیتی انسان‌ها به شیوه‌ای منظم و اغلب نامحسوس، بین خود و دنیایی که فهم آن برای‌شان دشوار است، فاصله می‌اندازند (قانع‌راد، ۱۳۸۸: ۹). از این رو ذهن انسان برای انکار واقعیت‌ها و جبران آن چه از دست رفته وارد عمل می‌شود. چنین تلاشی غالباً ناخواسته و ناخودآگاه است. قابلیت‌های مختلفی که ذهن در اختیار دارد، در این حرکت به ابزارهای موثری برای التیام حسرت و دلنگی انسان بدل می‌شوند (علی‌زاده و باقی‌نژاد، ۱۳۹۱: ۱۷۵). یکی از ابزارهای التیام‌بخشی به ناخشنودی‌های دنیای جدید نوستالژی است. نوستالژی واژه‌ای فرانسوی است که برای آن معنایی همچون میل به بازگشت به خانه و کاشانه و غم غربت (پورافکاری، ۱۳۸۲: ۱۰۱۱) و حسرت گذشته (باطنی، ۱۳۸۰: ۵۷۲) و فراق، درد دوری، درد جدایی و آرزوی گذشته (آریان‌پور، ۱۳۸۰: ۳۵۳۹) آمده است.

نوستالژی روایت دلنگی، احساس بیگانگی و بیزاری از واقعیات موجود و ممکن، همچنین مجالی برای ورود به عرصه‌های خوشایند از بین رفته و دستیابی به خوشی‌های گم‌شده انسان است (آشوری، ۱۳۸۱: ۲۴۶). به عقیده دیویس^{۱۶} (۱۹۷۹: ۱۰۷-۱۰۸) نوستالژی نتیجه «جست و جوی جمعی برای هویت» است و «بیش از آنکه به آینده نگاه کند، به گذشته نگاه می‌کند تا به جای امر نو، به دنبال امر آشنا، و به جای اکتشاف، به دنبال امر یقینی و مطمئن باشد». یونگ^{۱۷} (۱۳۸۳: ۱۸) نیز رجوع به طبیعت و روستاگرایی را «یکی از علائم مشخصه انسان متمدن» قلمداد می‌کند که در زمینه آن تعارض و تضاد درونی به دلیل اجبار و محدودیت‌های زندگی جدید، در انسان‌ها شکل می‌گیرد همان‌طور که گفته شد نوستالژی بازگشت به روستا به عنوان مکانی پیشاشهری و پیشامدرن، هنگامی که انسان‌ها با ناخشنودی‌های دنیای مدرن دست و پنجه نرم می‌کنند در بازنمایی‌های گوناگون پدیدار می‌شود.

روستاگرایی در بازنمایی‌های فکری و هنری دهه ۴۰ و ۵۰ شمسی

شاید بتوان واپسین لایه‌های بازگشت به خویشتن در دهه ۴۰ شمسی را در آثار جلال آل‌احمد در قالب بازگشت به روستا یا خاک نیاکان یافت (عبدالله‌پورچناری، ۱۳۹۵: ۱۶۴). او در سه کتاب خود با عنوان *اورازان*، *تات‌نشین‌های بلوک زهرا* و *جزیره خارک در تیم خلیج فارس* با غیریت‌سازی شهر، به شکلی نوستالژیک از بازگشت به آب و خاک سخن می‌گوید. بحران‌های زندگی شهری و سلطه ماشین‌ها و اوادار می‌کند

مشاهده می‌شود و این موضوع حوزه کتاب‌های کودکان را از پژوهش بینارشته‌ای محروم کرده است. از این رو ضروری است تا دریچه‌های تازه به منظور تحلیل و ارزیابی کتاب‌های کودک در این دوران گشوده شود. در ارتباط با کاربست مفهوم روستاگرایی نوستالژیک دامنه پژوهش‌های ایرانی محدود بوده است. دل‌زنده (۱۳۹۵: ۲۳۱-۳۰۰) در طرح پرسشی مشابه با این پژوهش در ارتباط با نقاشی ایرانی و در تبیین چرایی روستاگرایی نقاشان مدرنیست ایرانی در دهه‌های بیست و سی شمسی، آن را بر مبنای نظریه «شرق‌شناسی درونی شده»^{۱۸} تحلیل کرده است. مریدی (۱۳۹۷: ۹۶) با تأکید بر سویه انتقادی روستاگرایی دهه چهل شمسی معتقد است که از منظر جامعه‌شناختی جریان تفکر بازگشت به خویشتن ریشه در تحولات سریع جامعه روستایی و افزایش مهاجرت‌ها از روستا به شهر داشت؛ مردم گسسته از روستا و ره‌اشده در ازدحام و گمنامی شهر، به خاطرات زندگی روستایی چنگ انداختند و با آرمانی ساختن روستا نوعی نوستالژی فرهنگی را پی افکندند. عبدالله‌پور چناری (۱۳۹۵) نیز در مقاله خود بر این موضوع تأکید می‌کند که «سنت» مورد توجه روشنفکران دهه ۴۰ شمسی، سنتی برساخته و ابداع شده و مبتنی بر یک آنتاگونیسم^{۱۹} بوده که نمی‌توانسته منتهایی جز بومی‌گرایی و بازگشت به روستا داشته باشد. در ارتباط با پژوهش‌های خارجی مرتبط می‌توان از مقاله کرایتون^{۲۰} (۱۹۹۷) یاد کرد. او بحث خود درباره روستاگرایی در ژاپن مدرن را با تحلیل فیلم دنبال می‌کند و نشان می‌دهد که در ژاپن مدرن، شهرمحور و پصاصنعتی که در آن سبک زندگی غربی رواج پیدا کرده، «خانه» [سنتی] نشانگر ژاپن واقعی است که در پنداره نوستالژیک جمعی، نشان دهنده بازگشت به گذشته پیشاغربی و غیرشهری است. از این رو در برخی نمونه‌های سینمایی، افراد به شکل نمادین به زادگاه پدری خود بازمی‌گردند. مندلر^{۲۱} (۱۹۹۷) نیز در مقاله خود از وضعیتی که در آن نوعی عقیده رادیکال سیاسی در مقابل فرهنگ مصرفی جهان مدرن در قالب بازگشت به روستا و بازگشت به سرزمین در نگاهی ایده‌آل‌گرا ترسیم می‌شود سخن می‌گوید. تکیه بر مفهوم روستاگرایی نوستالژیک در این پژوهش امکانی را فراهم خواهد آورد تا گستره مطالعات از قالب محدود و فرم‌گرای فعلی خارج شده و روابط چندوجهی تصاویر با بسترهای اجتماعی آشکارتر گردد.

مبانی نظری پژوهش روستاگرایی نوستالژیک

به عقیده اریک هابزبام^{۲۲} بازگشت به سنت‌ها هنگامی به وقوع می‌پیوندد که تحولات برق‌آسای جامعه، الگوهای اجتماعی را متلاشی می‌کند (Habsbawm, 1983: 4). آنچه هابزبام بر آن اصرار دارد این است که ویژگی مشترک این سنت‌ها نوعی ارجاع به گذشته است. هابزبام برای تشریح دیدگاه خود از مفهوم «ابداع» یا «جعل» استفاده کرده و تأکید می‌کند که اگرچه این سنت‌ها مدعی نوعی استمرار و تداوم هستند، اما در واقع آن‌ها در واکنش به شرایطی کاملاً جدید شکل بازگشت به شرایط پیشین را به خود می‌گیرند (Habsbawm, 1983: 2). ویرث^{۲۳} (۱۹۳۸) در یکی از نخستین متن‌هایی که در ارتباط با پیامدهای

برویز کلانتری به عنوان شاخص‌ترین نقاش روستاگرا یاد کرد. برخی از آثار نقاشی سهراب سپهری، ناصر اویسی و نیز طراحی‌های هوشنگ سیحون نیز بازتاب دهنده زندگی روستایی و طبیعت هستند.^{۲۰}

تحلیل نمونه‌ها

کتاب *مهمان‌های ناخوانده* نوشته فریده فرجام (۱۳۴۵) با نقاشی‌های جودی فرمانفرمایان یکی از آثار مهم منتشر شده در کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان است. در کتاب از سخاوت و مهربانی پیرزن روستایی سخن گفته می‌شود و او به حیوانات مختلفی در یک شب بارانی سرپناه می‌دهد و در پایان داستان پیرزن و حیوانات تصمیم می‌گیرند که با یکدیگر زندگی کنند. تصویر آغازین کتاب چشم‌اندازی از یک محیط روستایی را نشان می‌دهد. در این چشم‌انداز افرادی در یک گذر روستایی دیده می‌شوند و در پیش‌زمینه نمای یک خانه کاهگلی روستایی مشخص است. در میانه تصویر پیرزنی روستایی در کنار دو کودک دیده می‌شود. زن با چهره‌های مهربان در حال صحبت با کودکان است. در قسمت جلوی کادر مردی با کلاه روستایی در حالی که بیلی را روی شانه خود حمل می‌کند تصویر شده است. در نمایی دورتر دو زن در حالی که روی سر یکی از آن‌ها مجموعه‌ای قرار دارد دیده می‌شوند. سراسر تصویر با رنگ‌های قهوه‌ای و اخراپی پوشانده شده و حتی مقدار محدود رنگ‌های سرد، باعث تمرکز بیشتر روی رنگ‌های گرم شده که احساس محبت و ارتباط عاطفی را منتقل می‌کند و با فرم‌های منحنی و خطوط نرم و بدون شکستگی این احساس تقویت می‌شود (تصویر ۱-الف).

یکی دیگر از تصاویر، فضای داخل خانه بعد از پناه دادن به حیواناتی که در باران خیس شدند را نشان می‌دهد. طاقچه و چراغی که در تاریکی شب سوسو می‌زند، کوزه‌هایی بزرگ در سمت راست تصویر، کرسی بزرگ که حیوانات با شادی با گرمای آن به آرامش رسیده‌اند و چهره حاوی رضایت و آرامش حیوانات در فضایی جمعی قابل مشاهده است. تسلط رنگ‌های گرم در فضا سازی و چیرگی رنگ قهوه‌ای، بازگشت به گذشته و طبیعت را تداعی می‌کند. همچنین متکاهای پارچه‌ای دست‌دوز با نقوش سنتی به جای مبلمان و پستی یادآور خانه‌های صمیمی روستایی است (تصویر ۲-ب). تصویر بدی گاوی را که با رضایت و خوشحالی در حال کار کردن است نشان می‌دهد. رنگ‌های تصاویر پیشین در این تصویر نیز وجود دارد و گستره آبی‌رنگ آسمان نیز تداعی گرافیکی کران طبیعت و چشم‌انداز روستایی است (تصویر ۱-ج).

اگرچه هر حیوانی دارای ویژگی‌های ظاهری و رفتاری کاملاً متفاوت با سایرین است، اما در خانه نمادین روستایی، همگی واجد ارزش برابر هستند و به شکلی روادارانه با هم زندگی می‌کنند. از طرفی ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی از جمله انسجام اجتماعی، همبستگی و احترام به خانه و خانواده و به جای آوردن سنت‌ها و رسوم محلی نیز از دیگر عناصر بازنمایی شده است که در مقابل فردگرایی شهری قرار می‌گیرد. موارد ذکر شده به بیننده احساسی از گذشته‌های آرمانی در یک زمان طلایی را تداعی می‌کند که در آن انسان‌ها به شکلی انداموار وظایف خود را انجام می‌دادند. این کتاب با اصرار نخستین مدیر انتشارات کانون

تابه شکلی نوستالژیک به دوران کودکی در روستا برگردد^{۱۸}. او در کتاب *ارزیابی شتابزده* (۱۳۵۸: ۷۷) فرار از ده را مشخصه نیهیلیسم دانسته و راه مقابله با آن را برگشت به آب و خاک می‌داند. این بازگشت‌گرایی کاملاً نوستالژیک است. زیرا با توصیف ویژگی‌های شهر و فرهنگ شهرنشینی و انسان‌هایی که در درون این وضعیت شکل می‌گیرند، از روستا به عنوان مکانی به دور از آلودگی‌ها یاد می‌کند. آلاحمد شهر و زندگی در آن را مظهر تمام بدی و زشتی‌های فرهنگ غرب می‌داند و در مقابل خواهان زندگی ساده و بی‌آلایش روستایی می‌شود و در نهایت برای زندگی ساده و به دور از عوارض غرب و ماشینیسم سر از مزرعه کوچک اسالم استان گیلان در می‌آورد (صادقی، ۱۳۹۳: ۲۰۰).

فضای گفتاری دهه ۴۰ نیز متأثر از روستاگرایی بوده است و مصادیق آن در داستان‌های اقلیمی و روستایی بسیار است. به عنوان مثال، بیشتر داستان‌های رئالیست غلامحسین ساعدی مانند *توپ، ترس و لرز* و *عزاداران بیلی*^{۱۹} اضطراب‌های زندگی شهرنشینی جدید را منعکس کرده است (منوچهری و عباسی، ۱۳۸۹: ۳۰۵). برخی از داستان‌های نویسندگانی چون احمد محمود، نجف دریابندری، ناصر تقوایی، محمدعلی سپانلو؛ جمال میرصادقی و نیز آثار محمود دولت‌آبادی و هوشنگ گلشیری در این دهه عمدتاً حول مضمون بازیابی خانه پدری و بازیابی هویت نوشته شده است. این نویسندگان در آثار خود به نفی زندگی شهری و ماشین پرداخته و در حسرت به یگانگی و هماهنگی زندگی سنتی از دست رفته نوعی نوستالژی رومانتیک برای زندگی گذشته و طبیعت پاک را به نمایش می‌گذارند (منوچهری و عباسی، ۱۳۸۹: ۳۰۵).

در سینما نیز از نیمه دوم دهه ۴۰ شاهد ظهور قهرمان روستایی هستیم. نیمه اول دهه ۱۳۴۰ عصر مالکان خشن بود که به مال و ناموس کشاورزان و زحمتکشان دست درازی می‌کردند و روستاییان از ظلم یا به شهر می‌گریختند یا به قانون و نهادهای حکومت پناه می‌بردند. اما از نیمه دوم دهه ۱۳۴۰، قهرمانان سینما روستاییانی بودند که در برابر خان و مالک می‌ایستادند (مردی، ۱۳۹۷: ۱۰۳). فیلم‌های *خشم و فریاد* (رضا صفایی، ۱۳۴۲)، *قانون زندگی* (جمشید شبیانی، ۱۳۴۳)، *ترانه‌های روستایی* (صابر رهبر، ۱۳۴۳)، *آراس خان* (ناصر ملک مطیعی، ۱۳۴۲)، *دهکده طلایی* (نظام فاطمی، ۱۳۴۲)، و *پرستوها به لانه بر می‌گردند* (مجید محسنی، ۱۳۴۲) از جمله آثاری بودند که در آن‌ها روستاییان با کمک نماینده قانون اصلاحات ارضی، معلم سپاه دانش، یا تحصیل کرده شهری که برنامه‌های نوسازی حکومت را نمایندگی می‌کردند، حمایت می‌شدند و نجات می‌یافتند (صدر، ۱۳۸۱: ۱۵۷). در سال‌های پایانی دهه چهل با انتقادی شدن فضای روشنفکری، جریان ادبی از رمانتیسم اجتماعی به سمبولیسم اجتماعی حرکت کرد (زندیه و اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۱۵۱) و روستاگرایی در ادبیات به عنوان جریان انتقادی نسبت به سیاست‌های حکومت بیشتر شد.

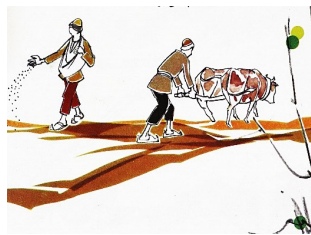
در عرصه موسیقی نیز بسیاری از موسیقیدانان به گردآوری نغمات محلی و ترانه‌های بومی و فولکلور (بیشتر با خاستگاه‌های روستایی، شبانی و کولی) پرداختند و از آن‌ها در قطعات ساخته شده برای ارکسترها و تک‌نوازی استفاده کردند (هاشمی، ۱۳۹۲، ۲۵۰). در نقاشی نیز باید از

نحوه نورپردازی در اثر به شکل معتدل و طبیعی است و نور سفید بر محیط غلبه دارد. رنگ‌های طبیعی و ساده‌ای مانند رنگ زرد، سبز و قهوه‌ای روشن و جهی نزدیک به طبیعت به تصویر می‌دهد. مضمون کار جمعی و رضایت از کار توام با آرامش در تصویر قابل برداشت است (تصویر ۲-الف). در تصویری دیگر چوپان با لباس‌های روستایی با شال و کلاه نمدی در پیش‌زمینه و از نمای روبرو در حالی که روی سنگی که اطراف آن شکوفه‌های لاله و برگ‌های گیاهان وجود دارد، نشسته و در حال ناوختن نی است دیده می‌شود. در پس‌زمینه نیز خورشید در حالی که نزدیک به خط افق است دیده می‌شود. رنگ‌های زرد و سبز و سرخ آفتاب و گیاهان همگی رنگ‌های گرم و زنده‌ای هستند که دلالت بر سرزندگی و طراوت زندگی روستایی دارند. این تصویر آرامش و آسودگی زندگی روستایی را در مقابل زندگی شهری تداعی می‌کند (تصویر ۲-ب). در کتاب *شاعر و آفتاب* (۱۳۴۷) نوشته سیروس طاهماز با نقاشی بهمن دادخواه، که در تمجید از شاعر نوآور معاصر ایران زمین، یعنی نیما یوشیج، نوشته شده است، نوستالژی زندگی روستایی با عبارات و تصاویر مختلف نشان داده می‌شود. برای مثال نویسنده در متن داستان بیان می‌کند که در روستا، در دوران کودکی، هر چیزی به رنگ خودش بود، آب آبی بود، درخت سبز بود، سنگ سفید بود. آنچه که شاعر برای معاصرانش با شعر خود به ارمغان آورد نیز سوغاتی از زندگی روستایی بود زیرا: «پسر بزرگ شد، مرد شد، پدر شد، حرف پرنده‌ها را نوشت، حرف درخت‌ها را نوشت، حرف سنگ‌ها را نوشت، حرف آب‌ها را نوشت» رهاوردی که همیشه خاطره‌ای از روستا را تداعی می‌کند و برای لحظاتی با ایجاد حس نوستالژی زخم‌های زندگی را تسکین می‌بخشد.

تصویرگری کودک در کنار عناصر طبیعت همچون کوه‌ها، درختان تنومند، پرندگان، گیاهان، شکوفه‌ها و خورشید نمونه‌هایی آشکار از روستاگرایی، طبیعت‌گرایی و گذشته‌گرایی نوستالژیک در این کتاب است. یکی از تصاویر، خانه‌ای روستایی با سقف سفالی و ستون‌ها و نرده‌های چوبی و شیشه‌های رنگی را نشان می‌دهد. در تصویر پرنده کوچک و خروس در حالی که گویی با یکدیگر صحبت می‌کنند تصویر شده‌اند (تصویر ۳-الف). تصویری دیگر پسری را نشان می‌دهد که با فراغ بال در طبیعت گردش می‌کند و گل‌ها و بوته‌هایی دور تا دور او را فرا گرفته است و با گیاهان و پرنده الفت دارد (تصویر ۳-ب). در یکی دیگر از تصاویر پسر در بر فراز تپه‌ای شکوه‌مندانه ایستاده و گویی به خورشید

تصویر ۲-ب

تصویر ۲-الف

تصاویر الف و ب از کتاب *بعد از زمستان در آبادی ما*. ماخذ: (کسرایی، ۱۳۴۶)

یعنی فیروز شیروانلو^{۲۱} در تیراژی بی‌سابقه سی هزار نسخه به چاپ رسید و ظرف یک سال به چاپ دوم رسید. این موضوع می‌توانسته این کتاب را به عنوان الگویی الهام‌بخش برای آثار بعدی درآورد.

در کتاب *بعد از زمستان در آبادی ما* (۱۳۴۶) نوشته سیاوش کسرایی^{۲۲} راوی قصه یا عمو نوروز زمانی که بچه‌ها از او درخواست گفتن قصه می‌کنند، برای آنان از اتفاق عجیبی که یک سال برای آبادی آنان پیش آمد حکایت می‌کند. سالی که زمستان آبادی تمام شد اما هرچه مردم آبادی انتظار کشیدند بهار نیامد. بدین ترتیب همه انسان‌ها و موجودات و جانوران و گیاهان و درختان روستا غمگین و ناراحت و چشم‌انتظار بهار بودند اما بهار نیامد. تا اینکه روزی امیدعلی، چوپان جوانی که امیدهای بسیار داشت، تصمیم گرفت تا کاری کند و برای انجام تصمیم خود، مردم روستا را نیز با خود همراه کرد. او در مسیر تلاش و کوشش خود چلچله که پیام‌آور بهار بود را در حالی یافت که تیری خورده بود و جسد نیمه‌جان روی یک سنگ در حال یخ زدن بود. امیدعلی چلچله زخمی را مداوا کرد. بعد از آن که چلچله خوب شد و به ده رفت دیگر اثری از زمستان نبود.

در یکی از تصاویر شخصیت‌های اصلی مردمان روستایی با لباس‌های محلی و در حال کار هستند. یکی از آن‌ها در حال پاشیدن بذر و دیگری در حال شخم زدن زمین با گاو است. جزییات محیط روستایی به خوبی ترسیم شده تا تداعی‌کننده زندگی در روستا باشد. در پیش‌زمینه نیز درختان سپیدار و سنگ‌هایی که روی زمین قرار دارد تصویر شده است.

تصویر ۱-الف

تصویر ۱-ب

تصویر ۱-ج

تصاویر الف، ب، و ج از کتاب *مهمان‌های ناخوانده*. ماخذ: (فرجام، ۱۳۴۵)

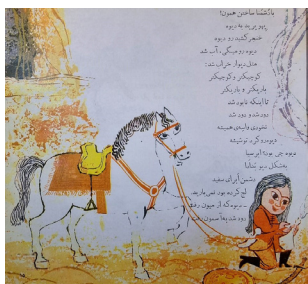
درسی همچون «چوپان دروغگو» و «حسنک کجایی» که در فضایی روستایی جریان دارد، او را در دهه چهل شمسی به یک الگو تبدیل کرد. در کتاب «گل اومد بهار اومد» نیز از رنگ کاهگل در فضای کلی چشم‌اندازها استفاده شده است. همچنین در و پنجره چوبی و دیوارهای کاهگلی زندگی روستایی را تداعی می‌کند. کودک در حالی پنجره چوبی را گشوده که بهار وارد روستا شده و کودک با آغوش باز آن را لمس می‌کند (تصویر ۴-الف). در کنار تصویرپردازی عناصر طبیعت همچون دشت وسیع، درختان سرسبز، گیاهان، گل‌ها، شکوفه‌ها و خورشید، زندگی مسالمت‌آمیز با حیوانات نیز در این کتاب به تصویر کشیده شده و مجموعه این عناصر در همراهی با تصویر کودک، تداعی کننده معصومیت و پاکی طبیعت و روستا است (تصویر ۴-ب). تصویری دیگر نیز مردانی را نشان می‌دهد که سوار بر اسب، آمدن بهار را جشن می‌گیرند. در این تصویر پیرمردی که کوله‌باری بر دوش دارد و به شکل نمادین برکت را با خود به همراه می‌آورد پیشاپیش آنان در حرکت است (تصویر ۴-ج). تصاویر این کتاب معصومیت زندگی روستایی، ادراک واقعی و بی‌واسطه طبیعت، دوستی با حیوانات، برکت و روزی و شادی

که همچون گلیمی روستایی تصویر شده، رسیده است. نورپردازی محیط با گستره رنگ‌های سفید جلوه‌ای از گستردگی فضاهای طبیعی و روستایی ایجاد کرده است. رنگ‌های گرم و روشن زرد، نارنجی، سبز و آبی تداعی‌گر زندگی روستایی است (تصویر ۳-ج). تصاویر مضامینی چون آرامش، آسایش، آزادی، ارتباط با طبیعت، سادگی و غیره را منتقل می‌کند.

کتاب گل اومد بهار اومد (۱۳۴۷) با اشعار منوچهر نیستانی و نقاشی پرویز کلانتری، گردش فصول و شکوفایی طبیعت در فصل بهار را به تصویر می‌کشد که در زندگی روستایی به شکلی عمیق‌تر احساس و ادراک می‌شود. آثار نقاشی کلانتری به عنوان برجسته‌ترین نمونه‌های روستاگرایی در هنرهای تجسمی مدرن ایران قلمداد شده است. او برای زمینه اصلی برخی از تابلوهای خود از کاهگل استفاده می‌کرد و با آمیختن آن با رنگ‌های قهوه‌ای و زرد و طلایی تصاویری از کویرهای سوزان و معماری حاشیه کویر به دست می‌داد. همچنین برخی دیگر از آثار وی ملهم از نقوش، رنگ‌های سنتی و زندگی عشایر ایران است (گودرزی، ۱۳۸۵، ۱۱۳-۱۱۴). تصویرگری موفق داستان‌های کتاب‌های

تصویر ۴-الف

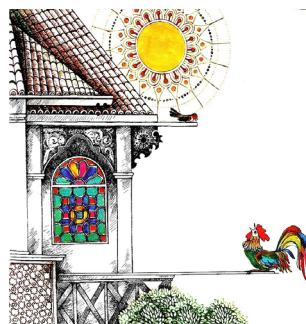

تصویر ۴-ب

تصویر ۴-ج

تصاویر ۴الف، ۴ب و ۴ج از کتاب گل اومد بهار اومد. ماخذ: (نیستانی، ۱۳۴۷)

تصویر ۳-الف

تصویر ۳-ب

تصویر ۳-ج

تصاویر ۳الف، ۳ب و ۳ج از کتاب شاعر و آفتاب. ماخذ: (طاهباز، ۱۳۴۷)

عناصر معماری یادآور معماری بومی و روستایی است. در پلان‌هایی که به شکل متوالی به دنبال هم آورده شدند، نماهایی از زندگی روستایی تصویر شده است که در یکی از آن‌ها کودکان در مدرسه روستایی در حال درس خواندن هستند و در پلانی دیگر مادری که چهره و پوششی روستایی دارد گهواره فرزندش را تکان می‌دهد. استفاده از رنگ‌های گرم و رنگ‌هایی که بیانگر خاک روستاها هستند کاملاً حال و هوای زندگی روستایی را زنده می‌کند (تصویر ۵-ب). این ویژگی‌ها در تصاویر دیگر نیز وجود دارند. در تصویر دیگری که اهالی آبادی را در حال ساختن یک پل و کار جمعی نشان می‌دهد نیز رنگ‌های گرم که یادآور رنگ‌های خاک و چشم‌انداز طبیعی روستایی است غلبه دارد (تصویر ۵-ج). مجموعه این عناصر خاطرات زندگی در روستا را تداعی می‌کند.

در کتاب *حیات پستی مدرسه عدل آفاق* (۱۳۵۶) که توسط فریدون دوستدار نوشته و به دست نیکزاد نجومی تصویرگری شده، اگرچه ظاهراً داستان در یک محیط شهری و کاملاً مدرن در حال رخ دادن است و خبری از عناصر روستاگرایی نیست، اما ناگهان در میانه داستان، نوستالژی به واسطه یک روایت فرعی سر بر می‌آورد. دانش‌آموزی به نام کاوه که استعداد زیادی در نوشتن انشا داشت به خاطر نوشتن اولین انشای کلاس پنجمش با عنوان «شهر و ده» از طرف معلم و دانش‌آموزان تشویق شد. تمجید از انشای کاوه تا حدی است که طبق متن داستان خیلی از بچه‌ها تا چند سال خلاصه نوشته آن روز کاوه را به یاد داشتند. در جایی از داستان چنین نقل می‌شود: «کیبوتری که طوق سیاهی به گردن داشت شهری بود و آن یکی که طوق به گردن نداشت دهاتی بود و در اولین پرواز طولانی‌اش گذارش به شهر و درخت چنار پیر افتاده بود، و داشت برای کیبوتر شهری از روستا و صفای زندگی در آنجا حرف می‌زد». در تصاویری که برای داستان فرعی ترسیم شده، تقابل‌های دوتایی به خوبی وجه بصری می‌گیرند. کیبوتر شهری که طوقی بر گردن دارد، با رنگ تیره و به شکل تنها تصویر شده است (تصویر ۶-الف). اما کیبوتر روستایی با رنگ سفید و

حاصل از زندگی در روستا را نشان می‌دهند. در کتاب *حقیقت و مرد دانا* (۱۳۵۲) نوشته بهرام بیضایی با تصویرسازی مرتضی ممیز، شخصیت اصلی داستان به دنبال حقیقت مسیر دور و درازی را طی می‌کند که تمام این مسیر در فضاهایی غیرشهری است و در متن داستان کلماتی مثل کوه، تپه، آفتاب، نیزار، باد، کلبه، رودخانه، کار، آسیاب و غیره به کار می‌رود. شخصیت اصلی داستان در سفر دور و دراز خود چندین کار و حرفه و پیشه مثل درو کردن، کار در گندمزار، پاشیدن بذر، بافتن حصیر، دانستن خواص گیاهان، بافتن گلیم و بیل زدن و غیره را تجربه می‌کند. او فردی تنهاست و عمری را به دنبال یک گم شده می‌گردد؛ یک فضیلت، دانایی، امر گم شده و تقریباً تمام صیوروت شخصیت او در فضایی غیرشهری سپری می‌شود تا گم‌شده‌اش را پیدا کند. جست‌وجوی حقیقت و دانایی به قیمت یک عمر، نمایانگر تلاش برای یافتن و انتقال دانش و تجربیات قدیمی است و شخصیت اصلی داستان نمادی است از تمایل به حفظ تاریخ و فرهنگ و آداب و رسوم گذشته و ایستادگی در برابر تغییرات سریع جامعه که همه چیز را بی‌ارزش می‌کند.

یکی از تصاویر کتاب محیطی روستایی را نشان می‌دهد و تمرکز بر شخصیت پیرمرد و پسر است. در پشت‌سر، رودخانه و مرغ و گیاهان دیده می‌شوند. رنگ پوست تیره و آفتاب‌سوخته و طرز لباس پوشیدن شخصیت‌ها یادآور مردمان جنوب است (تصویر ۵-الف). در تصویر دیگر

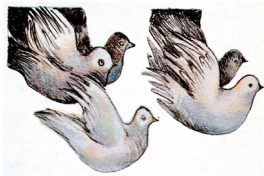
تصویر ۵-الف

تصویر ۵-ب

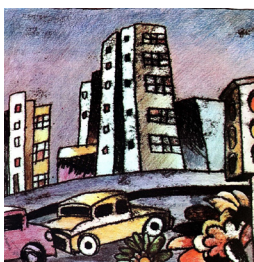
تصویر ۵-ج

تصویر ۶-ب

تصویر ۶-الف

تصویر ۶-د

تصویر ۶-ج

تصاویر ۶-الف، ۳-د. از کتاب *حیات پستی مدرسه عدل آفاق*. ماخذ: (دوستدار، ۱۳۵۶)

تصاویر ۵-الف، ۵-ب و ۵-ج از کتاب *حقیقت و مرد دانا*. ماخذ: (بیضایی، ۱۳۵۲)

به طبیعت و جانوران، حیات روزمره روستایی و عدم نمایش رنج‌های زندگی روستایی در اکثر آثار در هر دو بخش متن و تصویر وجود دارد. کلیه مولفه‌های ذکر شده بیانگر روستاگرایی نوستالژیک در این آثار است که مهم‌ترین مشخصه آرمانی‌سازی مبالغه‌آمیز زندگی روستایی در آن، عدم نمایش رنج‌های زندگی روستایی است. ۶ مولفه انتقال فرهنگ و میراث گذشتگان، نقش‌آفرینی حیوانات، تصویر مشاغل روستایی، شخصیت‌پردازی و ظاهر روستایی، شخصیت چوپان یا تنهای آزاد و تصویرسازی منفی از شهر و زندگی شهری نیز اگرچه نسبت به مولفه‌های پیشین کمتر بوده، ولی در اکثر آثار هم در متن و هم در تصویر بازتاب داده شده است. با توجه به یافته‌ها می‌توان گفت که مولفه‌های روستاگرایی نوستالژیک در متن نمونه‌های منتخب به فراوانی وجود داشته و تصویر نیز به عنوان پشتیبان متن، به بازنمایی و تقویت تداعی این مولفه‌های مهم پرداخته است. بدین معنی که نقاشان نیز تصاویری را انتخاب کرده‌اند که به شکل بالقوه القاکننده نوستالژی باشند.

بحث و نتیجه‌گیری

با وجود انجام پژوهش‌های متعدد در زمینه کتب کودک و نوجوان، تاثیرات اجتماعی بر این آثار کمتر مورد اعتنا بوده و پرسش اصلی این

در حالی که بادسته‌ای از کیوترها پرواز می‌کند ترسیم شده است (تصویر ۶-ب). این تقابل‌ها در ترسیم منظره شهری و روستایی نیز مشهود است. منظره روستایی خانه‌ای را بر فراز یک تپه و در کنار درختان و گیاهان با چشم‌اندازی از کوه‌ها با رنگ‌های نسبتاً گرم و روشن و آسمانی آبی نشان می‌دهد (تصویر ۶-ج). در حالی که شهر با چشم‌اندازی پرازدحام و غلبه رنگ‌های تیره تصویر شده است (تصویر ۶-د). این عناصر دلالت‌های آشکاری را در نقد زندگی شهری و آرمانی‌سازی زندگی روستایی نشان می‌دهند.

با توجه به مطالعه دقیق متن و تصاویر کتاب‌های ذکر شده، مولفه‌های مختلف روستاگرایی استخراج و در جدول زیر آورده شده است. لازم به توضیح است که به منظور اختصار مطالب و جلوگیری از طولانی‌تر شدن بحث، کتاب‌های دیگری که حاوی مولفه‌های مشابه بوده‌اند در این نوشتار گنجانده نشده‌اند و صرفاً به تحلیل شش اثر به عنوان نمونه بسنده شده است (جدول ۱) ۳۳.

با توجه به یافته‌های پژوهش می‌توان چنین گفت که عناصر و مولفه‌های گوناگونی در نمونه‌های منتخب وجود دارد که تداعی‌کننده روستاگرایی نوستالژیک است. ۹ مولفه، از جمله رنگ‌ها و چشم‌اندازهای تداعی‌گر، جمع‌گرایی و کار جمعی، استفاده تأکیدی بر عناصر طبیعی، نهفتگی دانش و توانایی و خوشبختی در روستا، تصویرسازی گل‌ها و طبیعت زیبا، احترام

جدول ۱: مولفه‌های روستاگرایی در متن و تصویر کتب منتخب

ر	شاخصه‌های روستاگرایی	بازنمایی در	مهمان‌های ناخوانده	بعد از زمستان در...	شاعر و آفتاب	گل اومد بهار اومد	حقیقت و مرد دانا	حیاط پشتی مدرسه...
۱	حیات روزمره روستایی	متن	*	*	*	*	*	*
	تصویر *			*	*	*	*	
۲	احترام به طبیعت و جانوران	متن	*	*	*	*	*	
		تصویر	*	*	*	*	*	
۳	نقش‌آفرینی حیوانات	متن	*	*	*	*	*	
		تصویر	*	*	*	*	*	
۴	تصویرسازی گل‌ها و طبیعت زیبا	متن	*	*	*	*	*	
		تصویر	*	*	*	*	*	
۵	نقش چوپان یا تنهای آزاد	متن	*	*	*	*	*	
		تصویر	*	*	*	*	*	
۶	استفاده تأکیدی بر عناصر طبیعی مثل کوه و دشت و...	متن	*	*	*	*	*	
		تصویر	*	*	*	*	*	

ادامه جدول ۱: مولفه‌های روستاگرایی در متن و تصویر کتب منتخب

	*			*	*	متن	تصویر مشاغل روستایی	۷
	*			*	*	تصویر		
	*			*		متن	تصویرسازی منفی از شهر و زندگی شهری	۸
	*			*		تصویر		
	*	*	*	*	*	متن	نهفتگی دانش، توانایی و خوشبختی در روستا	۹
	*	*	*	*	*	تصویر		
	*		*	*	*	متن	عدم نمایش رنج‌های زندگی روستایی	۱۰
	*		*	*	*	تصویر		
	*	*	*	*	*	متن	شخصیت‌پردازی و ظاهر روستایی	۱۱
	*	*	*	*	*	تصویر		
	*	*	*	*	*	متن	رنگ‌های تداعی‌گر	۱۲
	*	*	*	*	*	تصویر		
	*	*	*	*	*	متن	چشم‌انداز تداعی‌گر	۱۳
	*	*	*	*	*	تصویر		
	*	*	*	*	*	متن	جمع‌گرایی و کار جمعی	۱۴
	*	*	*	*	*	تصویر		
	*	*	*	*	*	متن	انتقال فرهنگ و میراث گذشتگان	۱۵
	*	*	*	*	*	تصویر		

نوستان‌زنی نسبت به روستا به عنوان یک مکان آرمانی، به عنوان پاسخی به تغییرات اجتماعی و اقتصادی آن دوره در کتب کودکان نمایان می‌شود. شکل‌گیری تصویرگری روستاگراد در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی، بازتابی از بحران‌های زندگی شهری همچون دگرگونی‌های سریع در سبک زندگی، تعارض ارزش‌ها، از بین رفتن فرهنگ سنتی، احساس ناامنی اجتماعی، رواج تنهایی و فردگرایی و غیره بوده است. بازگشت به روستا به عنوان قطب متقابل زندگی شهری، کوششی ناخودآگاه برای بازیابی التیام‌بخش فقدان‌هایی همچون ثبات و استمرار، حفظ و بقای ارزش‌ها، احساس امنیت و آرامش و کار جمعی بوده و وجهی نوستان‌زنی می‌یابد. زیرا برانگیزاننده خاطره خوش زندگی در گذشته پیشامدن و غیرشهری و مکان و زمانی آرمانی است تا مرهمی باشد بر زخم‌های زندگی مدرن. این موضوع به وضوح در کتب کودک و نوجوان قابل مشاهده است. به نظر می‌رسد که این آثار بیش از آن که متوجه نیازهای آینده و حال کودکان باشد، محملی بود برای بیان آمال و معضلاتی که سوره‌های اجتماعی با

پژوهش نیز تا کنون مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. شتاب جریان شهرنشینی و توسعه شهری در دهه‌های چهل و پنجاه شمسی چنان بوده که تأثیرات آن موجب دگرپرسی فضای فکری و نظرورزانانه این دوران گردیده و به دنبال آن بر چگونگی شکل‌گیری تولیدات فرهنگی و هنری نیز تأثیر داشته است. همچنان که گرایش نوستان‌زنی به گذشته و روستا در دامنه‌های گسترده از آثار روشنفکرانه و آثار ادبی و هنری باز نمود یافته، مشارکت مشتاقانه بسیاری از نویسندگان و روشنفکران در کانون پرورش فکری برای تأثیرگذاری اجتماعی نیز نمی‌تواند بی‌معنی و بی‌اثر باشد. همان‌طور که در مبانی نظری پژوهش ذکر شد، در شرایط بحرانی یا در مواجهه با تغییرات شتاب‌زده مدرنیسم، انسان‌ها به دنبال راه‌هایی برای تسکین دردهای خود و فاصله گرفتن از واقعیت‌های زندگی شهرنشینی می‌گردند. یکی از مصادیق این موضوع پناه بردن به طبیعت و روستا است. این پناه بردن دربردارنده احساس حسرت و عشق و توأم با آرمانی‌سازی اغراق‌آمیز خصوصیات مثبت زندگی روستایی است. بنابراین

۹. Antagonism در توضیح این کلمه باید گفت که برخی، کلمه ستیهندگی را به عنوان برابر فارسی این کلمه برگزیده‌اند. به طور کلی به معنای نوعی مقاومت فعالانه در مقابل نگرش فراگیر و مرسوم است.
10. Millie Creighton	11. Peter Mandler
12. Eric Hobsbawm	13. Louis Wirth
14. Bryan Turner	15. Anthony Giddens
16. Fred Davis	17. Carl Jung

۱۸. بازگشت به خویشتن اسلامی، بازگشت به خویشتن شیعی، بازگشت به خویشتن ملی، بازگشت به خویشتن بومی و... از جمله تفسیرهای مختلفی بوده که توسط پژوهشگران در ارتباط با این دوران ارائه شده است.

۱۹. فیلم مشهور گاو اثر داریوش مهرجویی در سال ۱۳۴۸ بر اساس این داستان نوشته شده است. فیلم داستان مرد روستایی را روایت می‌کند که دلبستگی خاصی به گاو خود دارد. بعد از مردن گاو، حال مرد روستایی دگرگون می‌شود و او که گویی با از دست دادن گاو هویت خود را از دست داده، در نهایت با سقوط در دره‌ای می‌میرد.

۲۰. می‌توان مکتب سقاخانه را یکی از عوامل زمینه‌ساز در استفاده از عناصر فرهنگی، بومی و ملی در هنر ایران در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ شمسی به شمار آورد که هنر و جنبش‌های هنری آن دوران را متأثر ساخته است. تمرکز مقاله‌ی حاضر بر موضوع روستاگرایی است که ریشه‌های دیگری غیر از سقاخانه داشته است. حمید کشمیرشکن در کتاب خود به تفصیل به جریان سقاخانه پرداخته است. رجوع شود به: (کشمیرشکن، ۱۳۹۶).

۲۱. فیروز شیروانلو که تحصیلات خود در رشته جامعه‌شناسی هنر را در لیدز انگلستان گذرانده بود، در سال ۱۳۴۴ به ایران بازگشت و به دلیل هواداری‌اش از چپگراها، به عنوان یکی از متهمان ترور شاه در فروردین ۱۳۴۴ مطرح و زندانی شد. او در سال ۱۳۴۵ از زندان آزاد و پس از مدتی مدیر انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان شد. برای توضیحات بیشتر بنگرید به: (موزه هنرهای معاصر، ۱۳۹۵: ۲۹۹) و نیز (صهبا، ۱۴۰۱).

۲۲. قاش این اثر مشخص نیست.

۲۳. برای مثال می‌توان به کتاب‌های *کی از همه پرزورتره* (تصویرگری نیکزاد نجومی) (۱۳۵۳)، *قصه دوستی* (تصویرگری نسرین خسروی) (۱۳۵۵)، *شهر ماران* (تصویرگری فرشید منقالی) (۱۳۵۳)، *گل بلور و خورشید* (تصویرگری نیکزاد نجومی) (۱۳۴۷)، *پرنده چه گفت* (تصویرگری بهمن دادخواه) (چاپ دوم: ۱۳۵۷) و *جمشید شاه* (تصویرگری فرشید منقالی) (۱۳۴۶) اشاره کرد که دلالت‌های پنهان و آشکاری به روستاگرایی و نقد زندگی شهری دارند اما رویکردهای دیگر تصویرگری در آنها نمود بیشتری دارد و بنابراین ما آشکارا از تحلیل آنها در این مقاله اجتناب می‌کنیم.

فهرست منابع فارسی

- آبراهامیان، پروانه (۱۳۸۷)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، چاپ سیزدهم، تهران: نی.
- آریان‌پور، منوچهر (۱۳۸۰)، *فرهنگ پیشرو آریان‌پور انگلیسی به فارسی*، تهران: جهان رایانه.
- آزاد، م (۱۳۵۳)، *کی از همه پرزورتره*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۱)، *فرهنگ علوم انسانی*، تهران: مرکز.
- اکرمی، جمال‌الدین (۱۳۸۰)، *بررسی تصویرگری دهه ۴۰* (۱). گزارش ششمین نشست نقد آثار تصویری، کتاب ماه کودک و نوجوان، شماره پیاپی ۵۱، صص ۶۴-۸۳.

آن دست و پنجه نرم می‌کردند. زیرا در شرایط بحرانی، گذشته همیشه بیش از حال، ثابت و قابل اتکا به نظر می‌رسد. در این شرایط، به شکلی متناقض، آثاری که باید آینده را بر مبنای زمان حال و واقعیت‌های آن ترسیم می‌کردند، آن را فراقحی کرده و برای گریز از آن به تصویرگری نوستالژی پرداختند. با توجه به موارد ذکر شده، می‌توان این آثار را به عنوان نمونه‌هایی ارزشمند از بازتاب تحولات اجتماعی قلمداد کرد. با این حال نباید از یاد برد که فعالیت و ثمره کار هنرمندانی که در کانون پرورش فکری به خلق این آثار می‌پرداختند نقطه عطف مهمی در تولید کتاب‌های کودک و نوجوان بوده و نقش ارزشمندی در ترویج فرهنگ ایرانی و توسعه فرهنگی داشته است. دامنه این تاثیرات در آثار این حوزه که تا به امروز تولید و منتشر گردیده‌اند نیز مشهود است.

پی‌نوشت‌ها

۱. به عقیده آبراهامیان توسعه اجتماعی-اقتصادی بیشتر به واسطه درآمد‌های روزافزون نفت عملی شد. میزان درآمد نفت که در سال ۱۳۴۲، ۵۵۵ میلیون دلار بود در سال ۱۳۴۷ به ۹۵۸ میلیون دلار، در سال ۱۳۵۰ به یک و نیم میلیارد دلار، در سال ۱۳۵۳ به ۵ میلیارد دلار و پس از چهار برابر شدن قیمت نفت در بازارهای جهانی، در سال ۱۳۵۵ به حدود ۲۰ میلیارد دلار رسید. بخشی از این درآمد صرف برنامه‌های عمرانی سوم، چهارم و پنجم شد (آبراهامیان، ۱۳۸۷: ۵۲۵).
۲. برخی از نظریه‌پردازان تاریخ معاصر ایران عناصر تشکیل دهنده گفتمان مدرنیسم مطلقه پهلوی را نظریه شاهی ایرانی، پاتریمونالیسم سنتی، گفتمان توسعه و نوسازی به شیوه مدرنیسم غربی، قانون‌گرایی و مردم‌گرایی می‌دانند که در آن بر اقتدارگرایی، اصلاحات از بالا، عقلانیت مدرنیستی، ناسیونالیسم ایرانی، مرکزیت سیاسی، مدرنیسم فرهنگی، سکولاریسم و توسعه صنعتی تاکید می‌شد (بشیری، ۱۳۸۱: ۶۸).
۳. آبراهامیان در کتاب خود به تفصیل دلایلی برای این موضوع آورده است. نگاه کنید به (آبراهامیان، ۱۳۸۷: ۵۱۵).
۴. در حالی که در سال ۱۳۴۵ تنها ۳۸ درصد از مردم در شهرهایی با بیش از ۵۰۰۰ نفر جمعیت زندگی می‌کردند، در سال ۱۳۵۵ تقریباً ۴۸ درصد جمعیت کشور در این گونه شهرها ساکن بودند. رشد شهرنشینی با توسعه آموزش عمومی و تحصیلات تکمیلی در دو دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ ابعادی از تغییرات سریع اجتماعی در این زمان را آشکار می‌کنند. در فاصله سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵ جمعیت شهری ایران از ۶ به ۱۶ میلیون نفر افزایش پیدا کرد. مهاجرت از روستا به شهر در تهران بیشتر از سایر شهرها بود (Arjomand, 1986).
۵. در آستانه انقلاب اسلامی، تعداد دانشجویان به ۱۷۰ هزار نفر افزایش پیدا کرد که در ۲۰۰ موسسه آموزش عالی تحصیل می‌کردند. علاوه بر این از دهه چهل به بعد تغییرات اساسی در تحصیلات ابتدایی، راهنمایی، و دبیرستان و مواد درسی به وجود آمد (جهانبگلو، ۱۳۷۹: ۶۲).
۶. این نهاد به پیشنهاد فرح پهلوی و با مدیریت دوست او، لیلی امیرارجمند شکل گرفت و هدف آغازین آن ایجاد کتابخانه‌ای برای کودکان بود، اما بعدتر حیطه وظایف و اختیارات و امکانات آن فراتر رفت و به قدرتمندترین و تاثیرگذارترین نهاد فرهنگی کشور تبدیل شد. علی میرزایی که یکی از کارمندان کانون در این سال‌ها بوده، در کتاب یک شاخه در سیاهی جنگل، *کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان ۱۳۴۴-۱۳۵۷* (۱۳۹۹) اطلاعات دست اول و ارزشمندی از رویدادها و فعالیت‌های کانون در فاصله زمانی سال‌های ۱۳۴۴ تا ۱۳۵۷ را در قالب مصاحبه‌های گوناگون ارائه داده است.

کودکان و نوجوانان.
 صادقی، سعید (۱۳۹۳)، جلال آل‌احمد، بازگشت به خویشتن ناتمام، *فصلنامه مطالعات افکار عمومی*، سال سوم، ش (۱۰)، صص ۱۸۳-۲۱۴.
 صدر، حمیدرضا (۱۳۸۱)، *تاریخ سیاسی سینمای ایران*، تهران: نی.
 صهبأ، فاتح (۱۴۰۱)، *فیروز شیروانلو*، تهران: گه‌گاه.
 طاهباز، سیروس (۱۳۴۷)، *شاعر و آفتاب*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
 طاهر احمدی، محمود (۱۳۸۲)، «از شورای کتاب کودک تا کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان (۱۳۴۱، ۱۳۵۷)»، *نشریه گنجینه اسناد*، شماره ۵۱ و ۵۲، صص ۸۳-۸۹.
 عبدالله پور چناری، محمد (۱۳۹۵)، *بازگشت به خویشتن به مثابه سنت برساخته* (بررسی مورد آرای جلال آل‌احمد)، *فصلنامه سیاست*، دوره ۴۶، ش (۱)، صص ۱۵۱-۱۷۰. Doi: 10.22059/JPQ.2016.57326
 علی‌زاده، ناصر و باقی‌نژاد، عباس (۱۳۹۱)، *قیصر امین‌پور و رویکرد نوستالژیک*، *مجله بوستان ادب دانشگاه شیراز*، سال چهارم، ش (۲)، صص ۱۷۵-۲۰۵.
 فرجام، فریده (۱۳۴۵)، *مهمان‌های ناخوانده*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
 فرجام، فریده (۱۳۴۷)، *گل بلور و خورشید*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
 قانع‌راد، محمدامین (۱۳۸۸)، *نامنی هستی شناختی زندگی شهری در آثار روشن‌فکران ادبی (شهر تهران در دهه چهل و پنجاه شمسی)*، *مطالعات اجتماعی ایران*، سال سوم، ش (۲)، صص ۲-۲۸.
 قاینی، زهره (۱۳۹۰)، *تصویرگری کتاب‌های کودکان: تاریخ، تعریف‌ها و گونه‌ها*، تهران: تهران: موسسه پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان.
 کسرابی، سیاوش (۱۳۴۶)، *بعد از زمستان در آبادی ما*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
 کشمیرشکن، حمید (۱۳۹۶)، *کنکاشی در هنر معاصر ایران*، تهران: نظر.
 گودرزی (دیباچ)، مرتضی (۱۳۸۵)، *جست و جوی هویت در نقاشی معاصر ایران*، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
 گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸)، *تجدد و تشخیص: جامعه و هویت شخصی در عصر جدید*، ترجمه ناصر موقیان، تهران: نی.
 محمدی، محمدهادی و قاینی، زهره (۱۳۹۳)، *تاریخ ادبیات کودکان ایران*، جلد دوم؛ ادبیات کودکان در روزگار نو، تهران: چیستا.
 مریدی، محمدرضا (۱۳۹۷)، *گفت‌وگوهای فرهنگی و جریان‌های هنری ایران: کندوکاوی در جامعه‌شناسی نقاشی ایران معاصر*، تهران: نشر آبان و دانشگاه هنر.
 منوچهری، عباس و عباسی، مسلم (۱۳۸۹)، *فرآیند شکل‌گیری اندیشه سیاسی جلال آل‌احمد «بازگشت به خویشتن»*، *فصلنامه سیاست*، دوره ۴۰، ش (۴)، صص ۲۹۹-۳۱۳.
 موزه هنرهای معاصر تهران (۱۳۹۵)، *کتاب کارنامه: فرهنگ دیداری کودکان ایران*، تهران: موزه هنرهای معاصر تهران.

اکرمی، جمال‌الدین (۱۳۸۱:الف)، *مروری بر تصویرگری معاصر در ادبیات کودک و نوجوانان: تصویرگری کتاب کودک در دهه ۴۰*، *نشریه کتاب ماه کودک و نوجوان*، شماره پیاپی ۵۳ و ۵۴، صص ۲۲-۳۵.
 اکرمی، جمال‌الدین (۱۳۸۱:ب)، *تصویرگری کتاب‌های کودکان و نوجوانان در دهه ۵۰*، *گزارش نشست تصویرگران کودک و نوجوان*، *نشریه کتاب ماه کودک و نوجوان*، شماره ۶۰، صص ۱۲-۲۱.
 اکرمی، جمال‌الدین (۱۳۸۹)، *کودک و تصویر: تاریخچه تصویرگری کتاب‌های کودکان در ایران*، ج ۱، تهران: سروش.
 آل‌احمد، جلال (۱۳۵۸)، *ارزیابی شتابزده*، چاپ چهارم، تهران: رواق.
 باطنی، محمدرضا (۱۳۸۰)، *فرهنگ معاصر انگلیسی به فارسی*، تهران: فرهنگ معاصر.
 بشیریه، حسین (۱۳۸۱)، *دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران دوره جمهوری اسلامی*، تهران: نگاه معاصر.
 بهار، مهرداد (۱۳۴۶)، *جمشید شاه*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
 بیضایی، بهرام (۱۳۵۲)، *حقیقت و مرد دانا*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
 پارسا نژاد، داریوش (۱۳۹۶)، *جریان‌های فکری حاکم بر تولیدات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان با روش تاریخ شفاهی (از سال ۱۳۴۴ تا ۱۳۷۹ شمسی)*، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، رشته پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه علم و فرهنگ.
 پورافکاری، نصرت‌الله (۱۳۸۲)، *فرهنگ جامع روانشناسی و روانپزشکی*، تهران: فرهنگ معاصر.
 ترنو، برایان (۱۳۸۴)، *رویکردی جامعه‌شناختی به شرق‌شناسی، پست‌مدرنیسم و جهانی شدن*، تهران: یادآوران.
 جهانبگلو، رامین (۱۳۷۹)، *ایران و مدرنیته: گفت و گوهایی با پژوهشگران ایرانی و خارجی در زمینه رویارویی ایران با دستاوردهای جهان مدرن*، ترجمه حسین سامعی، تهران: گفتار.
 حسن‌پور، محسن (۱۳۷۷)، *بررسی آثار تصویرگران کتاب کودک انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان*، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر*، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس.
 دوستدار، فریدون (۱۳۵۶)، *حیاط پستی مدرسه عدل آفاقی*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
 رفایی، عادل؛ شادقزونی، پریسا (۱۳۹۵)، *هویت‌گرایی در ادبیات کودک با ورود عناصر بومی در تصویرگری (با تأکید بر آثار پرویز کلاتری)*، *جلوه‌ی هنر*، دوره جدید، سال نهم، شماره ۱۷، صص ۴۷-۵۹. Doi: 10.22051/JJH.2017.233
 رویا، _ (۱۳۵۷)، *پرنده چه گفت؟*، چاپ دوم، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
 زندیه، حسن و اسماعیلی، محسن (۱۳۹۰)، «روح نامرئی شعر فارسی: تأثیر عوامل سیاسی و اجتماعی عصر پهلوی بر فراز و فرود رمانتیسم اجتماعی»، *جستارهای تاریخی*، سال ۲، ش ۱، صص ۱۲۷-۱۵۵.
 سرامی، قدمعلی (۱۳۵۵)، *قصه دوستی*، تهران: کانون پرورش فکری

doi.org/10.2307/2010199

Boozari, A. (2013). Iranian Illustration in a Global Context. "24th bienniale of illustrations Bratislava", international symposium, pp 113-119

Creighton, M.R. (1997). Consuming Rural Japan: The marketing of tradition and nostalgia in the Japanese travel industry. *Ethnology*, 36, 239-254. <https://doi.org/10.2307/3773988>

Davis, F. (1979). *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*, New York.

Hobsbawm, E. (1983). *The invention of tradition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Hobsbawm, E. J., & Ranger, T. O. (1983). *The invention of tradition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Mandler, P. (1997). Against 'Englishness': English Culture and the Limits to Rural Nostalgia, 1850–1940. *Transactions of the Royal Historical Society*, 7, 155-175. doi:10.2307/3679274

Wirth, L. (1938) "Urbanism as a Way of Life", *American Journal of Sociology*, 44: 1-24.

میرزایی، علی (۱۳۹۹)، یک شاخه در سیاهی جنگل، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۴۴ تا ۱۳۵۷، تهران: توس.

نیستانی، منوچهر (۱۳۴۷)، گل اومد بهار اومد، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

هاشمی، امین (۱۳۹۲)، تأثیر گفتمان بازگشت به خویشتن بر موسیقی عصر پهلوی دوم، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد تهران مرکز.

هدایت پور، فریدون (۱۳۵۳)، شهر ماران، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۳)، روان شناسی ضمیر ناخودآگاه، ترجمه محمدعلی امیری، تهران: علمی فرهنگی.

فهرست منابع لاتین

Arjomand, S. A. (1986). Iran's Islamic Revolution in Comparative Perspective. *World Politics*, 38(3), 383–414. <https://>